

Nyelvészkedés és néhány szó egy különleges tündérfeltételről

Nyelvészkedés

A sakkjáték kialakulása és elterjedése során a sakkjátzsma és a feladványok („sakkrejtvények”) egymással párhuzamosan fejlődtek, alapszóink tehát nagyjából megegyeznek, ezért érdemes foglalkoznunk ennek kialakulásával, és különösen a bábok nevének változásaival az egyes európai nyelvekben és főleg a magyar nyelvben. A következő bekezdésben felsorolom azokat az oldalakat*, ahol bővebb felvilágosítást találhatnak erről a témáról.

Torony vagy bástya, püspök vagy bohóc. A sakkfigurák nevének alakulása néhány európai nyelvben. „Közjáték”. CM 88-89 oldal.

Maróczy Géza véleménye a bábok elnevezéséről. CM 84-85. oldal

Cseresnyés István a magyar sakkfigurák egyik keresztapja. CM 18-19. oldal.

* * *

A feladványszerzés terminológiájának fejlődése a 19. században nagyon felgyorsult.

Azóta a feladványszerzésnek is egyre inkább megvan a saját szakszó-kincse, amelyet maguknak a feladványszerzőknek kell gondozniuk és fejleszteniük. Ezt többen meg is teszik különböző eredménnyel. Mivel ez mindnyájunk közös ügye, én is hozzá szeretnék járulni egységesítéséhez azal, hogy megosztom „sorstársaimmal” azokat a tapasztalataimat, amelyeket először szótárszerkesztőként, később

** Feltételezve, hogy azok, akik ilyen szinten érdeklődnek a feladványszerzés iránt, rendelkeznek a „Caissa mostohagyermekai” című könyvvel, CM jelöléssel megadom a könyv azon oldalainak számát, ahol bővebb tájékoztatást találhatnak az egyes kérdésekről.

pedig feladványelméleti cikkek és a „Caissa mostohagyermekai” megírása során szereztem. Javaslatokat is teszek, ezeket azután mindenki a saját belátása szerint vagy elfogadja, vagy nem.

Itt említem meg, hogy a könyv írása során, amikor megkíséreltem az alapvető feladványfajták rendszerezését (CM 26-29. old.), be kellett vezetnem néhány eddig általában nem használt vagy csak a beszélt nyelvben előforduló kifejezést, mint a **direkt feladványok** a matt- és pattfeladványok, és az **inverz feladványok** az önmatt- és önpattfeladványok elnevezésére, szélesebb értelemben ez utóbbiak közé sorolva a reflexmatt- és reflexpattfeladványokat is.

* * *

Elsődleges szempont, hogy a szakszó vagy szakkifejezés a lehetőség szerint egyszerű és jól érthető legyen, és ha magyar szó akkor képzése feleljen meg a magyar nyelv szabályainak. Ha lehet használjunk magyar szavakat, de ne üldözzük az idegen kifejezéseket sem, főleg ha ezek az egyértelműbbek és egyszerűbbek.

Új fogalmakkal általában idegen nyelvű szövegekben találkozunk, idegen nyelvű szakszóval megjelölve. Nézzük meg, hogy milyen módszerekkel „magyaríthatjuk meg”, azaz tehetjük magyar nyelven érthetővé őket.

1. Nem változtatjuk meg a különféle nyelvekben azonos módon használatos, általában latin eredetű kifejezéseket pl. Rex Inclusiv, Rex Multiplex, de az Excelsior helyett használhatjuk a „gyaloglétra” kifejezést is. Hasonlóképpen legtöbbször célszerű a német „Allumwandlung” szó megtartása, mert ennek az általam javasolt

magyar változata, a „négyes átalakulás”, a tündérbábot tartalmazó feladványokban már nem egyértelmű.

2 Meghagyjuk a kínai bábok nemzetközileg használt nevét.

3. A tulajdonneveket tartalmazó kifejezéseket általában nem változtatjuk meg. Ezek legtöbbször témákat jelölnek. Dr. Páros György „A sakkművészet világa” című művének 49. oldalán a következőket írja a Grimshaw-témával kapcsolatban: „Ilyen, személyek nevét őrző, témaelnevezés igen sok van a feladványirodalomban. Már régóta próbálják őket értelmesebb, valamilyen összefüggő rendszerbe illeszthető nevekkel pótolni, de egyelőre kevés sikerrel. Mi „kölcsonös zárás” (rövidítve „KZ”) témának fogjuk hívni.”

Minden tiszteletem a nagy elődöké, de szerintem ezeket a kifejezéseket nem célszerű és nem is lehet valamilyen *használható* rendszerbe foglalni. Ha valakinek egyszer megmondják, hogy a grimshaw (Grimshaw-téma) a bástya és a futó kölcsonös vonalzárása, ezt minden nehézség nélkül meg fogja jegyezni. Ha a „kölcsonös zárást” hallja, lehet, hogy elkezd gondolkodni, hogy ki, kinek és mit zár. Fogalmakat rendszerbe foglalni csak akkor érdemes, ha ennek van valami haszna ahelyett, hogy nehézségeket okozna.

4. A műfajok legtöbb nyelven egyformán használatos nevét (Circe, Madrasi stb.) változtatás nélkül megtartjuk.

5. A circe-feltétel különböző módosításaival leszármaztatott altípusokat az esetek többségében lefordíthatjuk vagy a meghatározásuk alapján magyarul elnevezhetjük (CM 211-218. o.). Arra azonban vigyáznunk kell, hogy a meghatározáshoz igazodva a francia, angol és német szakkifejezések közül melyiket vesszük alapul a fordításhoz.

A circe műfajt Pierre Monréal francia szerző találta ki 1967-ben. Mivel a circe-feltétel nem csak érdekes

feladványok készítését teszi lehetővé, hanem rugalmasan át is alakítható, bizonyos kifutási idő után, főként a 70-es évek végén és a 80-as évek első felében megjelentek a circe-család újabb tagjai is. A rendelkezésekre álló adatok szerint 1993-ban már 15 létezett belőlük, egy kivételével mindegyik francia szerző „találmánya”. Egyedül 1978-ban hét fajta látott közülük napvilágot.

E műfajok neve tehát eredendően francia, csak az nem biztos, hogy mindegyikük francia nyelvű forrásból jutott el hozzánk.

A nyolcvanas években többször hallottam a „pévécé” feladvány kifejezést, és hosszabb ideig nem tudtam, hogy mi az. Csak később sikerült megtudnom, hogy ez a „Platzwechsel-Circe” (PWC). A műfaj azután hamar kiment a divatból, nem is foglalkoztam vele többet. A 2000-es évek elején tisztázódott, hogy ez franciául CIRCÉ Echange, angolul Interchange (Platzwechsel) Circe, így azután Caissa mostohagyermekai magyarul már az egyszerű és könnyen megérthető „**cserecirce**” néven találkoztak vele.

Másik példa már a legutóbbi évekből származik. Többször hallva a Mirror Circe kifejezést utána néztem az eredetének. Francia szerzője, Pierre Monréal „Circé Maléfique”-nek, „áruló circének” nevezte el, nyilván azért, mert a kiütött báb az ellenfél táborában éled újjá. Az „áruló” a németeknek nem tetszett, ezért a Spiegel-Circe mellett döntöttek. Az „áruló circe” magyarul is furcsán hangzana, de azt sem tartom indokoltnak, hogy a magyar nyelvben angol kifejezést használjunk szükség nélkül, amikor ezt ragyogóan le lehet fordítani „**tükörcirce**”-nek.

6. A 6. WCCT versenykiírása szerint a G. osztályban olyan feladványokkal kellett pályázni, amelyben legalább az egyik király sakkadás hatására csak úgy léphet mint a sakkadó báb(ok).

Világ bajnoksági szereplésünk megkönnyítésére írtam egy cikket *Szezsélyes királyok* címmel (CM 259-267. old.), s mivel ezt a Sakkéletben már nem lehetett közölni, nyomtatott formában eljuttattam az érdekelt szerzőknek.

A cikkben részletesen foglalkoztam a „*tündérr királyok*” különféle változataival és ezek elnevezésével, és mivel a versenykiírásban szereplő király idegen nyelvű és magyar nevével kapcsolatban különféle értelmezések láttak napvilágot (még a fejttőprogramokban is), nem kísérleteztem fordítással, hanem meghatározásuk alapján magyarul elneveztem két egymással szorosabb rokonságban levő királyt. Alább adom a két meghatározást, aki pedig behatóbban érdeklődik a téma iránt, részletes felvilágosítást találhat a fentebb hivatkozott helyen.

a) **Tükörkirály:** ha sakkot kap csak úgy léphet, mint a sakkot adó báb(ok).

b) **Kételtű király:** ha sakkot kap, léphet úgy is mint király és úgy is, mint a sakkot adó báb(ok).

7. **Félmadrasi sakk** A műfajt Roméo Bédoni, francia feladványszerző találta ki 2004-ben és „*échecs Disparates*”-nak nevezte el. A műfaj szabálya: „Ha egy báb lépett, akkor az ellenfél azonos típusú bábja vagy bábjai a következő lépésben nem léphet(nek)”, vagyis egy lépésre megvan(nak) bénítva.

Mivel a francia elnevezés szó szerinti lefordítása magyarul teljesen használhatatlan lenne, elneveztem a műfajt **félmadrasi sakknak**, mert néhány eltéréstől eltekintve, a műfaj hasonlít a *madrasi* műfajhoz, ugyanis *madrasi*ban mindkét fél azonos típusú bábjai megbénulnak, ha egymás ütőkörébe lépnek, a *félmadrasi*ban viszont csak a lépést tevő fél bábja bénítja meg a következő lépésre az ellenfél azonos típusú bábját vagy bábjait, azaz a bénítás csak az ellenfél bábjaira vagyis az *érintett bábok egyik „felére”* terjed ki.

A műfaj bővebb ismertetése megtalálható az interneten, Mikitovics János „Magyar sakkszerzők” című honlapján található cikkemben.

Egyes új műfajok keletkezésével kapcsolatban el kellett neveznem néhány hozzájuk kapcsolódó új fogalmat. Közülük célszerűnek tartottam külön részben foglalkozni a „*kötés*” néhány, tündérfeltétel hatására keletkezett, különleges fajtájának elnevezésével.

Kötések

A *kötés* a sakkjáték különféle területein ismert fogalom. Legáltalánosabb értelemben véve egy báb helyhez vagy vonalhoz való kötése, de szerepe és fajtái a játszmában és a feladványokban eltérőek lehetnek. Egyes változatainak egyelőre még neve sincs, ezért ezek megismerése és elnevezése érdekében célszerű az egész kérdéskört áttekintenünk.

A sakkjátszmában:

Báb ellenséges vonalbáb hatásvonalát lezárva védi saját értékesebb bábját. Lehet

1a) *abszolút kötés*, amikor a játékszabályok tiltják meg a báb ellépését, mert a királyt kell megvédenie a támadás (sakk) ellen;

1b) *relatív kötés*, amikor egy másik nagyértékű bábót, például a vezért kell megvédeni, mert elvesztése anyagi hátrányba kerülést okozna;

2a) *teljes lekötés*, amikor a báb egyáltalán nem léphet;

2b) *vonalkötés*, amikor a lekötő bábval azonos menetmódú báb a vonalon elmozdulhat.

A hagyományos sakkfeladványokban:

Nincs *relatív kötés*, azaz a védett báb csak a király lehet, de *teljes lekötés* és *vonalkötés* is létezik.

A lekötő báb a *játszmában* és a *hagyományos feladványokban* is mindig vonalbáb, vagyis vezér, bástya vagy futó.

A tündérfeladványokban:

A hagyományos kötésen kívül egyéb kötésfajták is előfordulhatnak.

Ennek két oka van:

a) egyes megváltozott menetmódú *tündérbábok* (pl. a bakugró bábok) nem a hagyományos módon adnak sakkot;

b) bizonyos *tündérműfajokban* a sakkadásnak különleges feltételei lehetnek.

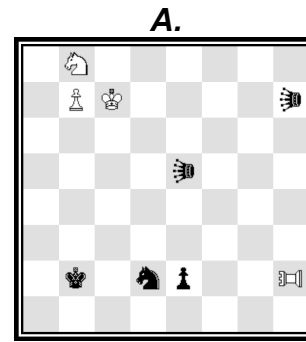
Nézzük először a *tündérbábokat*.

Lényegi különbséget a *bakugró báboknál* (CM 193-203. old.) észlelhetünk, amelyek csak egy másik báb átugrásával tudnak ütni. Ezeket két csoportra bontva érdemes vizsgálni:

a) az *oroszlán* (CM 196-198. old.) az alváltozataival együtt, és az ütéskor bakugró bábként viselkedő *kínai bábok* (CM 199-203. old.). Mindegyikük csak úgy tud sakkot adni, ha közte és az ellenfél királya között valamilyen (saját vagy ellenséges) báb, vagyis *bak* áll. A sakkot a bakot tartó báb ellépésén kívül úgy is lehet védeni, hogy egy másik bábbal is rálépünk a vonalra. A vonalon lévő két saját báb alternatív kötésben van (*kínai kötés*) és egyik sem léphet el a vonalról, mert ezzel sakkot adna a saját királyának;

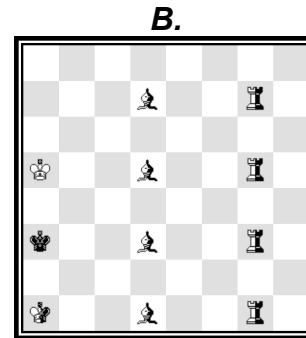
b) rendhagyó bakugró báb, a *sáska* (CM 198-199. old.), amely csak ellenséges bábót ugorhat át, és azt egyúttal ki is üti, feltéve, hogy a kiütenődő báb utáni mező üres (vagyis csak akkor tud lépni, ha egyúttal üthet is). A sáska által adott sakkot a hagyományos vonalzáráson kívül úgy is lehet védeni, hogy a sakkadás vonalán a király utáni mezőre lépünk. Az idelépő báb azután már nem léphet el, vagyis kötésbe kerül (*sáskakötés*).

Az **A.** ábra felső felében egy átlós és egy oldalirányú *sáskakötés* látható, az alsó felében pedig egy *kínai kötés* paoval.

♞e5, h7 – sötét sáska
♞h2 – világos pao

c) érdemes még megemlíteni a *semleges bábokat* (CM 204-205. old.), amelyek esetében sajátos helyzet jön létre, ugyanis **a semleges báb semleges bábót is** leköthet, és ez a szerkezet *kötésként* és *üteggként* is viselkedhet, amint ez a mellékelt ábrán is látható.

A **B.** ábra 7. sorában álló két semleges tiszttel világos és sötét is tetszőleges lépést tehet, beleértve a ♞x♞ lépést is, vagyis a szerkezet mindkettőjük számára *üteg*.

Az 5. sorban álló semleges bábok közül világos a bástyával tetszőleges lépést tehet, de önsakk miatt nem ütheti a futót, és ugyanezért nem is léphet el vele, vagyis ez a helyzet számára kötést jelent. Sötét a bástyával és a futóval is tetszőleges lépést tehet, és a futólépéssel tulajdonképpen elsüti a semleges üteget.

A 3. sorban szerepcsere következik be: világos tehet tetszőleges lépést és sötét van az előző bekezdésben leírt módon korlátozva.

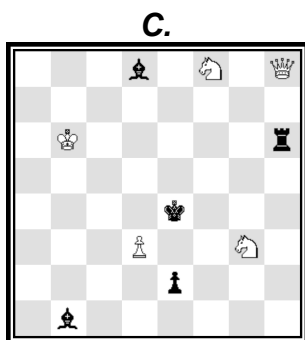
Az 1. sorban álló alakzatban a fenti korlátozások mindkét félre érvé-

nyesek, vagyis a szerkezet mindkettőjük számára *kötés*.

És most jöjjenek a *tündérműfajok*: közülük ebből a szempontból kettő igazán érdekes: az *anticirce* (CM 251-258. old.) és az *isardam* (CM 226-229. old.).

a) Az *anticirce* fő szabálya az, hogy ütéskor a kiütött báb lekerül a tábláról, az ütő báb pedig visszakerül az alapállásbeli mezejére. Ha ez a mező nem üres, akkor nem lehetséges az ütés sem.

A királynak adott sakkot tehát a sakkadó báb visszatérési mezejére való rálépéssel is lehet védeni. Ebben a helyzetben a védő báb le van kötve (*anticirce-kötés*) és nem léphet el a helyéről. A hagyományos kötéshez képest az a különbség, hogy lekötő báb minden olyan báb lehet, amelyik sakkot tud adni.

A **C.** ábra felső felében két világos, az alsó felében pedig két sötét *anticirce-kötés* található.

b) Az *isardam-sakk* fő szabálya az, hogy tilos minden madrasi bénítást előidéző lépés, beleértve a király esetleges „kiütését” is.

Ebben a műfajban kétféle kötés létezik: *isardam-1* és *isardam-2*. Közülük az *isardam-1* a királyt védi, az *isardam-2* pedig más bábok között akadályozza meg a tiltott bénítás előidézését.

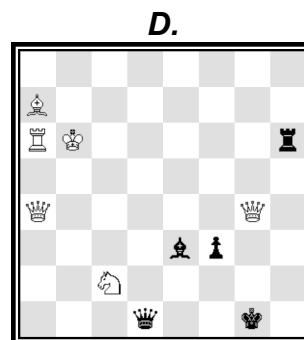
Isardam-1: a sakkot úgy is el lehet hárítani, hogy a királyt megvédjük egy, a sakkadó bábbal azonos típusú saját bábbal, ekkor ugyanis a király „kiütése” madrasi bénítást idézne elő.

Ez a báb azután nem adhatja fel a király védelmét, azaz a fajtájától függően teljes vagy vonalkötésben van.

Isardam-2: a két azonos típusú, de különböző színű vonalbáb közötti vonalon álló báb a vonalról madrasi bénítás előidézése miatt nem léphet el, azaz a fajtájától függően teljes vagy vonalkötésben van. Az *isardam-kötés* angolul *spiking*, az *isardam-kötés* feloldása *unspiking*.

Különleges eset, ha a két azonos típusú, de különböző színű vonalbáb közötti vonalon álló báb a király, mert ilyenkor *a király is lekötött báb* (!!).

A **D.** ábra felső felében két világos *isardam-1* és két világos *isardam-2* kötés látható közös szerkezetbe beépítve, amelyben a világos király, bástya és futó egyaránt le van kötve. Az ábra alsó felében pedig egy sötét *isardam-1*, valamint egy világos és egy sötét *isardam-2* kötés található.

Több tündérfeltétel együttes alkalmazásával a *helyhez kötésnek* különleges fajtái jöhetnek létre, de mivel ezek eseti jellegűek, terminológiai szempontból nem érdemes velük foglalkozni.

Végezetül nézzük meg, hogyan alakult a 20. században két fontos feladványszerzési szakkifejezés sorsa.

Egy műfaj nevének változásai

A *segítőmatt* a 19. század közepén keletkezett ezzel a névvel, és a legtöbb európai nyelv azóta is változatlanul az ennek megfelelő elnevezést használja. Magyarországon viszont

1940-ben Páros György dr. – részben a sakkszerzésen kívüli okokból – „*Csodák a sakktáblán*” című művében javasolta a *véletlen matt* elnevezést. Ezt ugyan több neves sakkszerző is kifogásolta, de 1942 áprilisától kezdve Páros dr. mégis áttért használatára a Magyar Sakkvilág tündérsakk rovatában. Az új név azonban nem vált be igazán, és Páros György az Országos Feladványbizottság 1956. december 9-i ülésén javasolta „a véletlenmatt nevének *szabad matt* névre leendő változtatását.” Javaslatát nyomán a Magyar Sakkélet 1957 májusától kezdve a *szabad matt (szabadmatt)* elnevezést használta.

Ennek az 1930-as évek óta tartó kis nyelvészeti vitának a következő fejleménye az lett, hogy Benedek Attila, a Sakkélet feladványrovatának vezetője a lap 1989. júliusi számában visszatért a *segítőmatt* elnevezés használatára. Hazai szerzőink egy részének ez nem tetszett, és megmaradtak a „szabadmatt” mellett. Így most két szavunk is van ugyanarra a fogalomra, ami terminus technicus esetében nem biztos, hogy nagyon szerencsés dolog. (CM 23. old.).

Egy témaelem

Hasogatás (*idegen nyelvekben sötét korrekció*). Egy sötét báb ellépése (*általános ellépés*) mattot tesz lehetővé, ugyanennek a bábnek egy konkrét lépése védi ezt a mattot, de lehetővé tesz egy másikat.

A *hasogatás* szót Fleck Ferenc javasolta, szerintem kitűnő érzékkel. A választás annyira bevált, hogy a *sötét korrekció* kifejezés a magyar szakirodalomban teljesen ismeretlen. Az egyéb próbálkozások kevésbé voltak szerencsések. Dr. Páros György a *belső védelem* kifejezést ajánlotta, de

ez nem vált igazán elterjedtté. Dr. Lindner László „Sakkfeladvány iskola” (Sport Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1954.) című könyvének 16. fejezetében „Belső játék” cím alatt kifejezések egész rendszerét dolgozta ki (belfenyegetés, belvédelem, belváltozat stb.), de ennek elterjedését valószínűleg bonyolultsága és túlságosan következetes pontossága (!) akadályozta meg. Az elemzésekben nem volt szükség ilyen pontosan meghatározott fogalmakra (CM 117-118. old.).

Világos hasogatás (*idegen nyelvekben világos korrekció*). Világos báb lépése mattal fenyeget, de ezt sötét védeni tudja. Ugyanennek a világos bábnek egy másik lépése kiküszöböli ezt a védelmet. Ezt a mechanizmust megtévesztéses szerkezetekben szokták alkalmazni. A kifejezéssel a magyar szakirodalomban csak egyszer találkoztam, pedig szerintem szükség esetén bátran lehetne használni (CM 121. old.).

* * *

A szakkifejezésekkel kapcsolatban további tájékoztatás található a „Caissa mostohagyermekai” harmadik fejezetében (nemzetközi szabályok, CM 30-33. old.) és az „Értelmező szótár” című negyedik fejezetben (CM 34-46. old.).

Ha valaki még nem találkozott volna vele:

Circe (görögül Kirké): varázslónő a görög mitológiában. Homérosz Odüsszeia-jában Odüsszeusz társait disznókká varázsolta.

Madras: főnév, nem pedig „i” képzős magyar melléknév. Minden idegen nyelvben „i” van a végén. A műfajt az indiai A. J. Karwathar találta ki 1979-ben (CM 222. old.).

Néhány szó egy különleges tündérfeltételről

A *Rex Inclusiv* („a királyt is beleértve”) olyan kiegészítő tündérfeltétel, amely a circe-típusú és a madrasi feladványokban alkalmazható. A circe feladványok közül olyan feladványoknál értelmezhető, amelyek a kiűtött bábok más mezőre való áthelyezését írják elő.

I. Madrasi feladványokban csak azt eredményezi, hogy a királyok is megbéníthatják egymást.

II. Circe feladványokban a királyok ütésbe léphetnek vagy ütésben maradhatnak, mert „kiütésük” esetén nem kerülnének le a tábláról (azaz nem kapnának mattot), csak áthelyeződnének egy másik mezőre (a „visszatérési” mezejükre). Normál circe feladványokban a visszatérési mező a király alapállásbeli helye.

1. Mattot csak úgy kaphatnak, ha visszatérési mezejükön ellenséges báb áll, és

a) ezt a király nem tudja kiűtni, vagy

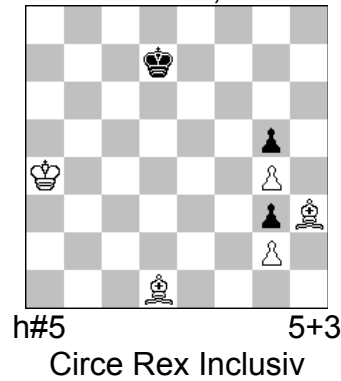
b) a báb nem fog helyet a király környezetében, mert ellenkező esetben a királyt, amikor erre a mezőre lép, csak annak visszatérési mezejét szabaddá téve tudná „kiűtni”.

2. Nem kapnak mattot, ha a visszatérési mezejükön saját bábjuk áll, mert ennek a bábnak az ellépésével elháríthatják a mattot.

3. A visszatérési mezőn álló király megtámadása esetén a „sakkot” védeni kell, mert „kiütése” esetén a király végleg lekerülne a tábláról, vagyis mattot kapna.

A műfaj lehetőségeinek szemléltetésére bemutatom egy nemrég készült feladványomat.

Ányos László
Problémiste, 2013.

Megoldás

1. ♖e6 ♜b5 2. ♗f5 ♘c6 3. ♗xg4 ♙d7 4. ♗h5 ♚xh5 [+♗e8]+ (a futó kettős sakkot „ad”) 5. ♗d8 (a király „kilép” a sakkból) ♚e8# (a futó a visszatérési mező elfoglalásával mattot ad) C+

A h3♚-ra azért van szükség, mert különben menne a 6. ♗d8xd7 [+♗e1] ♚e8xd7 [+♗e8] lépés és nincs matt, mert a ♚ ellépésekor az e8 mező felszabadult.